

تاریخ ارسال: ۱۴۰۰/۰۳/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۰۴

10.22034/nf.2024.191913

تأثیر اندیشه، انکار و آثار شریف جرجانی در شبه‌قاره

شهره معرفت* (استادیار فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران)

چکیده: میر سید شریف جرجانی، متکلم، فیلسوف، منطقی، ادیب و منتقد ایرانی قرن هشتم و نهم هجری است. جرجانی آثار فراوانی دارد و بر بسیاری از کتب متقدم و متأخر خود، شرح و حاشیه نوشته است. نفوذ اندیشه‌ها، آرا و آثار جرجانی حتی در سرزمین‌هایی که او در آن‌ها نبوده است، بسیار است. گستره نفوذ او چنان بود که نویسندگان ایرانی، ترک، عرب و همچنین شبه‌قاره آتارش را می‌خوانده و به نوشته‌هایش استناد می‌کرده‌اند. در طی چند قرن، در شبه‌قاره هند، آثار جرجانی را در نظام مدرسی می‌خوانده و بر آن‌ها شرح و حاشیه می‌نوشته یا تحریرهای تازه‌ای از آن‌ها فراهم می‌آورده‌اند. همچنین گاه به تلخیص یا ترجمه آن‌ها می‌پرداخته‌اند. نسخه‌های خطی، کتاب‌های چاپ سنگی و سربی آثار جرجانی در کتابخانه‌های این سرزمین‌ها فراوان است. شاگردان و نوادگان جرجانی هم در جریان گسترش آرای او در آنجا مؤثر بودند. در این مقاله، پس از اشاره به زندگی، احوال و آثار جرجانی، با تأکید بر منابع نوشتاری شبه‌قاره، به بررسی تأثیر آرا و آثار او در این سرزمین‌ها می‌پردازیم.

کلیدواژه‌ها: جرجانی، شبه‌قاره، نسخ خطی و چاپ‌های سنگی، نظام مدرسی، تلخیص و شرح.

۱. مقدمه

۱-۱. درآمدی بر زندگی، احوال و آثار شریف جرجانی با تأکید بر منابع شبه‌قاره

شریف‌الدین علی بن محمد بن علی حسینی جرجانی، متکلم، منطقی، ادیب و منتقد ایرانی (۷۴۰-۸۱۶ق)، مشهور به «سید شریف» (اللائکنوی، ص ۱۲۵) است. السخاوی در الضوء اللامع (ج ۵، ص ۳۲۸) و جیز الکلام (ج ۲، ص ۴۲۹) برای جرجانی عنوان و کنیه «السید الزین أبو الحسن» را می‌آورد؛ مدرّس (ج ۳، ص ۲۱۳)، با اشاره به نسب جرجانی، او را «حسینی حسینی نسب» می‌خواند. برخی هم با عنوان «شریف‌الدین» (معصوم‌علیشاه، ج ۲، ص ۶۸۹) یا «زین‌الدین» (مقریزی، ج ۲، ص ۵۲۴) از او یاد می‌کنند و دیگران پسوند «شیرازی» را هم بر نامش می‌افزایند (حسینی فسایی، ج ۲، ص ۱۱۳۸). نسب جرجانی با سیزده واسطه به محمد بن زید می‌رسد (شوکانی، ج ۱، ص ۴۸۸). برخی از منابع، از جمله در شبه‌قاره، جرجانی را زاده «جرجان» (اللائکنوی، ص ۱۲۵) و برخی دیگر زاده قریه «طاغو» (از توابع استرآباد) (خواندمیرا، ج ۳، ص ۵۴۶) می‌دانند. مدرّس (ج ۳، ص ۲۱۴) جرجانی را «استرآبادی الأصل جرجانی المولد، شیرازی المدفن» می‌خواند.

شریف جرجانی نزد استادانی چون نورالدین طاووسی و مخلص‌الدین ابوالخیر علی درس خواند (السخاوی، ج ۵، ص ۳۲۸). در نوجوانی بر الوافیه فی شرح الکافیة رکن‌الدین استرآبادی تعلیق نوشت و نخستین آثار خود را از جمله کتابی به زبان فارسی در نحو عربی نگاشت (اللائکنوی، ص ۱۲۵-۱۲۶)؛ سپس به هرات رفت و از محضر قطب‌الدین رازی بهره برد. قطب‌الدین با درک استعداد جرجانی، او را برای تحصیل نزد شاگردش، شمس‌الدین محمد بن مبارک شاه هروی (مشهور به میرک بخاری)، در قاهره فرستاد (همو، ۱۲۶-۱۲۷). شریف در راه عزیمت به قاهره، با اطلاع از شهرت درس جمال‌الدین محمد بن محمد آق‌سرای به سوی قرمان در آسیای صغیر حرکت کرد؛ اما رسیدن او بدان شهر مصادف شد با مرگ جمال‌الدین (وفات: پس از ۷۷۰ق). در آنجا با شمس‌الدین محمد فنّاری آشنا شد و با او به مصر رفت. در قاهره نزد اکمل‌الدین محمد بن محمود بابرّتی، به تحصیل علوم شرعی، و نزد میرک بخاری به خواندن منطق و کلام پرداخت. شریف چهار سال در سعید السعداء قاهره ماند (همو، ص ۱۲۷-۱۲۸)؛ سپس به ایران بازگشت. در اطراف شیراز در زین‌لشکریان و به واسطه سعدالدین انسی (از رجال و وزراء فارس) به خدمت شاه شجاع مظفری (حک ۷۶۱-۷۸۶ق) رسید و یکی از آثار خود را بدو تقدیم کرد (غنی، ج ۱، ص ۳۹۱؛ نیز نک: اختر، ج ۱، ص ۸۳۰). شاه شجاع با مطالعه این اثر، منصب تدریس در مدرسه دارالشفا را به جرجانی داد و او ده سال در شیراز ماند (نورالله شوشتری، ج ۲، ص ۲۱۸) و از جمله کسانی بود که در سده ۹ق، هسته مرکزی علمی و کلامی را در شیراز پایه‌گذار (عیوضی، ص ۲۷). او پس از فتح شیراز به وسیله امیر تیمور گورکانی (۷۸۹ق)، با وساطت یکی از وزرای تیمور امان یافت. امیر چندی بعد او را با خود به سمرقند برد (طاش‌کوپری‌زاده، ص ۳۰). تیمور، سادات و علما، از جمله جرجانی را به‌عنوان غنیمتی معنوی

با خود همراه کرد و جرجانی در مکتوبی به تیمور، او را «مروّج دین» دانست (حسینی تربتی، ص ۱۸۰). شریف در مدرسه‌ای یکی تیمور در سمرقند به تدریس مشغول شد (خنجی، ص ۲۶۰). مناظره مشهور او با سعدالدین تفتازانی، در همین دوره اتفاق افتاد^۱. جرجانی تا مرگ تیمور (وفات: ۸۰۷ق) در سمرقند ماند و بعد به شیراز بازگشت (خواندمیر، ج ۱، ص ۵۴۷) و تا زمان مرگ در همان جا ماند. بنا به روایت العفیف الجهری و ابوالفتح الطّاوسی، سید شریف در سال ۸۱۶ق درگذشت (غنی، ص ۱۵۲؛ روملو، ج ۱، ص ۲۰۵). السّخاوی (ج ۱، ص ۳۲۹ و ۳۳۰) این تاریخ را از روایت‌های دیگری چون ۸۱۴ق (مقریزی، ج ۲، ص ۵۲۶) صحیح‌تر می‌داند. برخی از تذکره‌نویسان شبه‌قاره تاریخ وفات جرجانی را به خطا آورده‌اند (نک: لکهنوی، ص ۳۵۰). قاضی محمد صادق‌خان اختر (وفات: ۱۲۷۴ یا ۱۲۷۵ق)، صاحب تذکره آفتاب عالمتاب، تاریخ درگذشت شریف جرجانی را ۸۱۶ق و به قولی ۷۹۷ق آورده است (اختر هوگلی، ج ۱، ص ۸۳۰). واله داغستانی (ج ۲، ص ۱۰۶۶ و ۱۰۶۷) هم این تاریخ را ۷۹۷ق ضبط کرده است. در یکی از نسخه‌های خطی کتابخانه فقیر سید مغیث‌الدین در لاهور، با عنوان «وفات‌نامه پیران»، تاریخ وفات بزرگانی چون تفتازانی، شاه نعمت‌الله، جامی، شاه علاء‌الدین مجذوب اکبرآبادی، غوث گوالیاری و از جمله شریف جرجانی به نظم درآمده است (منزوی، ج ۱۱، ص ۱۱۱۵) که نشان اهمیت و جایگاه جرجانی در آن دیار است. پیکر جرجانی را در جنب مدرسه دارالشّفاء، نزدیک جامع عتیق شیراز، به خاک سپردند (السّخاوی، ج ۱، ص ۳۲۹-۳۳۰). فرصت (ج ۲، ص ۷۶۷) نیز، هرچند با تردید، این مطلب را بنا به نظر جمهور تأیید می‌کند. در مکتب جرجانی، شاگردان بسیاری پرورش یافتند^۲ که برخی از آنها

۱. این مناظره با حضور تیمور و داوری نعمان‌الدین خوارزمی، در باب بخشی از کتاب الکشاف زمخشری برگزار شد و با برتری جرجانی و تألم تفتازانی به پایان رسید تا جایی که گفته‌اند این امر در مرگ تفتازانی مؤثر بود (الککنوی، ص ۱۲۸-۱۳۰)؛ تنکابی (ص ۹۱۴ و ۹۱۵) درباره معارضه جرجانی با تفتازانی آورده است که هرچند جرجانی چندی نزد تفتازانی تلمذ کرده بود؛ اما هر گاه تفتازانی کتابی می‌نگاشت، او نیز در برابرش کتاب دیگری می‌نوشت. تنکابی شرح این معارضات گاه لطیفه‌وار را در کتابش آورده است.

۲. از جمله شاگردان جرجانی‌اند: خواجه علی سمرقندی، از استادان جامی (فخرالزمانی قزوینی، ص ۱۰۱)؛ نیز نک: کاشفی، ج ۱، ص ۲۳۵، سعدالدین اسعد دوانی کازرونی که بارها در کتابش از جرجانی نام برده است (نک: الدوانی، ص ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۹۴)، محیی‌الدین کوشکناری و خواجه حسن شاه بقال (خواندمیر، ج ۲، ص ۲۶۹)، ابن قاضی سماونه (طاش‌کوپری‌زاده، ج ۲، ص ۲۶۱)، ابواللیث فقیه (اوحدی، ج ۵، ص ۲۸۸۱) و... گفته‌اند که حافظ شیرازی نیز مدتی شاگرد شریف بوده است (فرصت، ج ۲، ص ۷۸۴)؛ اما با توجه به این‌که جرجانی در ۷۸۰ق، یعنی ۱۲ سال پیش از وفات حافظ به شیراز آمده و در آن تاریخ که شریف جوان بوده، حافظ پیرمردی بوده، درستی این نظر محلّ تردید است (غنی، ج ۱، ص ۳۹۲).

به شبه‌قاره نیز راه یافتند و در این باره پس از این سخن خواهیم گفت.

بیشتر مآخذ^۱ و از جمله برخی از مآخذ شبه‌قاره (نک: الکنوی، ص ۱۲۵)، جرجانی را حنفی‌مذهب شمرده‌اند؛ اما برخی از تشیع او سخن گفته‌اند (نک: نورالله شوشتری، ج ۲، ص ۲۱۷). همچنین حکایتی از قول شافعیان فارس آورده‌اند مبنی بر آنکه امیر تیمور او را به انتخاب دو مذهب شافعی و حنفی (مذاهب شایع در فارس، خراسان و ماوراءالنهر آن زمان) مختار کرد و او مذهب حنفی را برگزید؛ چرا که بیشتر نزدیکان شاه، حنفی بودند (همو، ج ۲، ص ۲۱۸-۲۱۹). از اشاره‌های جامی در *نفحات الأنس* (جامی، ص ۳۹۴) برمی‌آید که جرجانی پیش از صحبت زین‌الدین کلاه، مذهب رفض (تشیع) داشته است (نیز نک: محمد قدرت‌الله گویاموی، ص ۴۱۴).

ظاهراً جرجانی در اواخر عمرش از علوم ظاهری و رسمی منصرف شد و راه سیر و سلوک را پیمود. آثاری چند در تصوف از او باقی مانده یا منسوب بدوست. عیسی بن جنید شیرازی (ص ۳۶۴)، از معاصران جرجانی، او را «صوفی باصفا» می‌خواند. نشان دیگری از گرایش‌های صوفیانه او را می‌توان از روابطش با صوفیان دانست؛ برای نمونه، برخی ضمن گزارش سفر شاه نعمت‌الله به شیراز، درباره استقبال جرجانی از او و روابط صمیمانه آن دو سخن گفته‌اند (مستوفی بافقی، ص ۳۲؛ کرمانی، ص ۸۶). افزون بر این، گفته‌اند که جرجانی به شیخ زین‌الدین کلاه و خواجه علاء‌الدین محمد عطار بخاری، از خلفای شیخ بهاء‌الدین نقشبند هم ارادت می‌ورزیده است (الکنوی، ص ۱۳۰؛ محمد قدرت‌الله گویاموی، ص ۴۱۳)، هرچند برخی از منابع شبه‌قاره، پیوند شریف با خواجه علاء‌الدین را محلّ تردید دانسته‌اند (نک: آزاد بلگرامی، ص ۲۱۲-۲۱۳).

عصر تیموریان دوره تنزل علم و ادب و قلت کتب تصنیفی و کثرت شرح و حاشیه و تفسیر مؤلفات پیشین است. بیشتر آثار جرجانی نیز که آن‌ها را قریب صد اثر دانسته‌اند، از این نوع است.^۲ الکنوی (ص ۱۳۰-۱۳۷) شماری از آثار شریف جرجانی را در کتابش برمی‌شمارد. به نوشته همو آثار جرجانی از گستردگی علم او حکایت می‌کند و عباراتش فصیح و دقیق است (همو، ص ۱۲۵)، هرچند در آثار فارسی او واژه‌ها و ترکیبات عربی فراوان ملاحظه می‌شود. در باب استعداد شگرف جرجانی فراوان سخن

۱. در این باره، نک: مدرّس، ج ۳، ص ۲۱۳، سیوطی، ج ۲، ص ۱۹۶.

۲. درباره حاشیه‌نویسی‌های جرجانی چنین آورده‌اند: «حاشیه‌نویسی او نوع ادبی خاصی است که با بسیاری از حاشیه‌نویسی‌های دیگر متفاوت است. او چندان تمایلی ندارد که آرای خود را منعکس کند، بلکه بیشتر هم خود را صرف توضیح متن و روشن کردن منظور آن می‌کند؛ گاهی حتی با مراجعه به نسخ مختلف، کوشش‌هایی در زمینه تصحیح متن کرده است» (شکیبانی و پورجوادی، ص ۱۳۶).

گفته‌اند (برای نمونه، نک: الخوانساری، ج ۵، ص ۳۰۰).

۱-۲. شریف جرجانی در تذکرةهای شبه‌قازۀ

تذکرةهای شبه‌قازۀ، شریف جرجانی را «سید سند» و «پیر» می‌نامند و او را از «راویان معتبر» و از «علمای حکمت» می‌دانند. افزون بر علم و فضل جرجانی، این تذکرةها به عارف بودن او و شاعری‌اش اشاره دارند. نویسندگان این منابع، بارها به سخنان جرجانی استناد کرده‌اند.

در تذکرةهای شبه‌قازۀ، بارها به نام و ذکر نکته‌ای دربارهٔ جرجانی برمی‌خوریم که این امر نشان شناخته بودن جرجانی و آثار او و تأثیرگذاری آرا و آثارش در آن سرزمین‌هاست. مثلاً قاطعی هروی (وفات: ۱۰۲۴)، در تذکرةاش، مجمع‌الشعراى جهانگیرشاهی، و در «ذکر خیر عین‌الملک»، به «میر سید شریف» اشاره می‌کند؛ اما اطلاع خاصی از او به دست نمی‌دهد (نک: قاطعی هروی، ص ۵۹). سراج‌الدین آرزو (وفات: ۱۱۶۹ق)، دربارهٔ جرجانی چنین آورده است: «پایهٔ دانش او از اینجا قیاس باید کرد که مصنفات او افادۀ بخش مبتدی تا منتهی است» (آرزو، ج ۲، ص ۷۵۷). میر غلامعلی آزاد بلگرامی (وفات: ۱۲۰۰ق) در مآثر الکرام و در شرح احوال «حافظ امان‌الله بن نورالله بن حسین بنارسی» (وفات: ۱۱۳۳ق. از فحول علمای هندوستان)، از زبان شیخ محمد یحیی (وفات: ۱۱۴۴ق. از علمای هند و صاحب تصانیف فراوان)^۱ به حافظ امان‌الله می‌گوید که او بر «سید سند»، یعنی شریف جرجانی رجحان دارد و حافظ امان‌الله از سر تواضع در پاسخ می‌گوید که وی با سید مسئله‌ای ندارد (آزاد بلگرامی، ص ۲۱۲-۲۱۳). چنین قیاسی نشان جایگاه والای جرجانی در شبه‌قازۀ است که گاه بزرگان آن دیار را به چالش و برتری‌جویی وامی‌داشته است (برای نمونه‌ای دیگر در این باره، نک: واله داغستانی، ج ۲، ص ۲۱۱۹). صاحب تذکرة مخزن الغرائب (تألیف ۱۲۱۸ق)، ضمن اشاره به «تصانیف عالی» شریف جرجانی، از شریف در زمرهٔ شاعران نام برده و سه بیت از او را در تذکرةاش آورده است^۲؛ هرچند جرجانی در منابع فارسی چندان به شعرش شناخته نمی‌شود. به نوشتهٔ صاحب این تذکرة، «جرجانی در فضل و کمال معروف جهان است... علم و فضل از او در مباهات است، نه او از علم و فضل» (هاشمی سندیلوی، ج ۲، ص ۷۸۸). محمد ثناءالله پانی‌پتی عثمانی

۱. دربارهٔ «شیخ محمد یحیی»، نک: رحمان علی، ص ۸۲.

۲. بیت‌های دوم و سوم را که در این تذکرة به نام شریف جرجانی آمده است، به دیگران هم نسبت داده‌اند (از جمله، نک: «آثار شعراء باستان»، ص ۲۴)؛ اما در سفینهٔ صائب به نام جرجانی آمده است (نک: «آثار معاصرین»، ص ۳۳). مولوی محمد مظفر حسین صبا، صاحب تذکرة روشن (تألیف ۱۲۹۶ق) هم، بیت سوم را به نام «شرف [؟] جرجانی» آورده است (نک: صبا، ص ۴۱۶).

(وفات: ۱۲۲۵ق)، از عارفان نقشبندیه و عالمان حنفی شبه‌قاره، در کتابش به سخنان شریف جرجانی استناد می‌جوید (ثناء‌الله پانی‌پتی، ج ۲، ص ۱۸۴). تذکره‌نویس هندی، رحم‌علی‌خان ایمان (وفات: ۱۲۲۶ق)، جرجانی را «علامهٔ زمانه و عارف یگانه» می‌خواند و دربارهٔ او چنین می‌آورد: «مهر منیر علمش بر افق کمال تافته و هر کس از مبتدی و منتهی به انوار تصانیفش اشراق فیض یافته» (ایمان، ص ۳۵۷). ابوالحسنات الّلکنوی (وفات: ۱۳۰۴ق)، از فقیهان حنفی شبه‌قاره، از جرجانی با عنوان «السید السند» و «عالم نحیر» یاد می‌کند (الّلکنوی، ص ۱۲۵). نیز در خلاصهٔ یکی از کتاب‌های دانشمند هندی، حامد حسین الّلکهنوی (وفات: ۱۳۰۶ق)، جرجانی «از مشاهیر راویان حدیث» شمرده شده است (نک: الحسینی المیلانی، ج ۲۰، ص ۱۸) که نویسنده بارها به قول او استناد می‌جوید (همو، ۱۷، ص ۱۶۷، ۳۳۳، ۳۳۵، ۳۸۹؛ ۲۰، ص ۶۰، ۲۰۰، ۲۴۰). صدیق حسن‌خان (وفات: ۱۳۰۷ق)، جرجانی را از «علماء الحکمه» می‌خواند (صدیق حسن، ۱، ص ۸۷) و دارای کمال شهرت می‌داند (همو، ۲، ص ۲۶۲ و ۲۶۳). صدیق حسن در این کتاب، به تصانیف فراوان جرجانی در علوم معقول و منقول اشاره می‌کند و دو بیت هم از او نقل می‌کند. محمد بن احمد خواجهگی شیرازی، اندیشمند و شاعر قرن دهم هجری قمری، است که در زمان سلطنت صفویان، از ایران به هند رفت و در دربار نظام‌شاهیان، قطب‌شاهیان و تیموریان ارج و قرب یافت. همو (خواجهگی شیرازی، ص ۴۱) در کتابش تعریف «علم کلام» را از قول شریف جرجانی می‌آورد. صاحب کتاب شب‌های پیشاور^۱ هم جرجانی را از «روای معتبره» می‌خواند و به نوشته‌های او استناد می‌جوید (سلطان‌الواعظین، ج ۲، ص ۲۱۹ و ۵۱۱). به نوشتهٔ شاهد چوهدری (وفات: ۱۳۹۶)، اقبال لاهوری (وفات: ۱۳۱۷)، هم به آرای جرجانی توجه داشته است (دراین‌باره، نک: چوهدری، ص ۱۰۷-۱۲۰). گفتنی است که در یکی از نسخه‌های خطی رسالهٔ کبری، در فهرست مخطوطات شیرانی، از جرجانی با عنوان «پیر» یاد شده است (حسین، ص ۲۲۵).

۲. جرجانی و تأثیر او در شبه‌قاره

از سرزمین‌هایی که افکار، آثار و اندیشه‌های میر سید شریف جرجانی در آنجا گسترش یافت و تأثیر گذاشت، شبه‌قارهٔ هند و پاکستان بود. این امر نمودهای مختلف و دلایلی چند داشت؛ از جمله:

---

۱. کتاب شب‌های پیشاور، نتیجهٔ مناظرات سلطان‌الواعظین با علمای اهل سنت در پیشاور پاکستان بوده است که ابتدا در جراید هند و سپس توسط مؤلف به چاپ رسیده است (دربارهٔ سلطان‌الواعظین و سفر او به شبه‌قاره، نک: اردشیری، ص ۱۸۰ و ۱۸۵).

۱-۲. سکونت برخی از نوادگان و شاگردان جرجانی در شبه‌قاره. برخی از نوادگان و شاگردان جرجانی به شبه‌قاره رفتند و در آنجا ماندگار شدند و صاحب مقام‌های علمی و سیاسی در آن سرزمین شدند. نمود آن را در منابع تاریخی شبه‌قاره و تذکره‌های این سرزمین‌ها ملاحظه می‌کنیم.

از اواخر سده نهم هجری قمری «دانشمندانی از خراسان، از شاگردان به واسطه جامی و میر سید شریف جرجانی (گرگانی) استرآبادی...، به هند آمده و آثار استادان خویش را در این سامان رواج دادند» (ثبوت ۳، ص ۱۸)؛ برای نمونه، مولانا سماءالدین کنبوی دهلوی (وفات: ۹۰۱ق) شاگرد باواسطه جرجانی بود (عبدالحق محدث دهلوی، ص ۴۲۰) که سلطان سکندر لودی^۱ برایش احترام فراوانی قائل بود. «سلسله علوم ظاهری وی [سماءالدین] به یک واسطه به میر سید شریف جرجانی... منتهی می‌گردد» (دهلوی کشمیری، ص ۱۰۴). سماءالدین نزد مولانا ثناءالدین، از شاگردان سید شریف جرجانی تلمذ کرد. او مدتی در ملتان بود و سپس به دهلی رفت و در همان‌جا درگذشت. سماءالدین بر لمعات فخرالدین عراقی، حواشی‌ای نوشت و به حلّ دشواری‌های عرفانی آن پرداخت. همچنین او رساله‌ای دارد مسمی به مفتاح الأسرار که بیشتر آن منقول از رسایل شیخ عزیزالدین نسفی (عارف برجسته سده ۷ق) است (همو، ۴۲۰ و ۴۲۱). عبدالشکور ریوانی (معروف به رحمان علی)، از صوفیان و عالمان قرن ۱۳ و اوایل قرن ۱۴ق، تذکره‌ای دارد با عنوان تحفة الفضلاء فی تراجم الکملاء در شرح احوال علمای مقیم هند. نویسنده این تذکره، همان اطلاع عبدالحق محدث دهلوی^۲ را در باب شاگردی باواسطه مولانا سماءالدین نزد جرجانی در کتابش آورده است (رحمان علی، ص ۱۰۶). افزون بر آن، رحمان علی در شرح زندگی «مولانا شاه ولی‌الله دهلوی» (وفات: ۱۱۷۶ق)، محدث، فقیه و متکلم، چنین آورده است که او سند علمی خود را با چند واسطه از جرجانی گرفته است (نک: همان، ۳۱۲). همین ولی‌الله، صرف میر را برای پسرش عبدالعزیز به نظم درآورده است^۳ (نوشاهی ۳، ص ۵۵۳؛ نوشاهی ۱، ج ۱، ص ۳۴۴). از سادات بلندپایه‌ای که نسبشان به

۱. در زمان حکومت لودی، علاقه به علوم معقول زیاد شد. متکلمان آن زمان به خواندن آثار جرجانی، تفتازانی و خواجه نصیرالدین طوسی می‌پرداختند (رضوی، ص ۴۷)؛ درباره «سلطان سکندر لودی» (حک: ۸۹۴-۹۲۳ق)، نک: هدی، ص ۲۶-۳۴.

۲. عبدالحق محدث دهلوی (۹۵۸-۱۰۵۲ق)، فقیه، محدث، مفسر، عارف و شاعر اهل دهلی است. معروف‌ترین کتاب محدث دهلوی، اخبار الاخیار فی اسرار الابرار است، در شرح عرفای شبه‌قاره، صوفیان چشتیه، سهروردیه، قادریه و نقشبندیه (درباره این شخصیت، نک: حاج‌سیدجوادی، ص ۱۳۳-۱۴۶).

۳. محدث دهلوی در مقدمه این منظومه آورده است: «پیش از این مولانا جامی... بعضی از آن قواعد را به نظم درآورده بود

شریف جرجانی می‌رسیده است، می‌توان به سید شاه میرک (وفات: ۹۷۶ق)^۱ از مقرّبان همایون پادشاه و نیز خان‌خانان بیرم‌خان (از امرا و وزرای سلسله گورکانیان هند) اشاره کرد (عبدالحق محدّث دهلوی، ص ۴۵۹). شخصیت دیگر، میر مرتضی شریفی شیرازی (وفات: ۹۷۴ق)، نبیره جرجانی بود^۲ که پس از آموختن علم حدیث در مکه، به دکن و از آنجا به آگره رفت (شفیق اورنگ‌آبادی، ص ۲۳۰-۲۳۱؛ رحمان علی، ص ۲۷۹) و در هند در دستگاه اکبرشاه گورکانی (وفات: ۱۰۱۴ق) بر اکثر فضلاء تقدّم یافت و به تدریس علوم حکمی و دینی پرداخت (ثبوت: ۳، ص ۲۱). او افزون بر این به منطق، ریاضی و شاعری هم می‌پرداخت (نک: رحمان علی، ص ۲۷۹). شریفی در همان هند وفات یافت و در جوار امیرخسرو دهلوی به خاک سپرده شد؛ اما تعصّب مذهبی قاضی دهلوی، موجب انتقال پیکر او به مشهد شد (برای اطلاع بیشتر درباره «شریفی شیرازی»، نک: بداونی، ج ۳، ص ۲۲۰).

از برخی شاگردان شریف جرجانی هم در شماری از منابع شبه‌قاره نام برده شده است که در این سرزمین‌ها نبوده‌اند؛ از جمله فخرالدین عجمی (وفات: ۸۶۵ق) و فتح‌الله شروانی (وفات: ۸۸۰ق) (اللائکنوی، ص ۱۳۰).

۲-۲. تدریس کتاب‌های شریف جرجانی در مدارس شبه‌قاره و تجدید چاپ کتاب‌های او و شرح‌نویسی بر آن‌ها. میر شریف جرجانی تأثیر بسزایی در حیات علمی و فکری مدارس شبه‌قاره داشت. آثار جرجانی از کتاب‌های مدرسی حوزه جغرافیایی شبه‌قاره بوده و کتاب‌های او سال‌ها در بسیاری از مدارس هند و پاکستان تدریس می‌شده است؛ برای مثال، در دارالعلوم اشرفیه مبارکپور، در پایه اول، نحو میر و در پایه چهارم، شرح قطبی جرجانی را درس می‌داده‌اند (ثبوت: ۳، ص ۲۷ و ۲۸)؛ یا در جامعه حبیبیه الله‌آباد^۳ کتاب‌های صرف میر و نحو میر را درس می‌داده یا به تدریس

و بعضی را هنوز تنقیح و تجدید نظر نکرده بود، لاجرم بعضی ابیات او (جامی) را تیمناً و تبرکاً بدون تصرّف آورده و در بعضی اشعار او به حسب ضرورت تصرّف کرده و بعضی را بر همان سبک و وزن خودش سروده است» (نوشاهی، ج ۱، ص ۳۴۴). این منظومه در سال ۱۹۱۵م. در دیوبند به چاپ سنگی رسید.

۱. گفتنی است در مدخل «جرجانی، علی» در دانشنامه بزرگ اسلامی (نک: پورجوادی، ذیل «جرجانی، علی»)، تاریخ قتل بیرم‌خان (مقتول در ۹۶۸ق)، به خطا به جای تاریخ درگذشت سید شاه میرک آمده است.

۲. برخی از تذکره‌های متأخر هندی، به خطا، شریفی شیرازی را با شریفی مشهدی، از معاصران علیشیر نوایی درهم آمیخته‌اند (نک: عظیم‌آبادی، ج ۲، ص ۲۰۵۴).

۳. درباره «دارالعلوم اشرفیه» و «جامعه حبیبیه»، نک: ثبوت: ۲، ص ۱۷.

صغری و کبری (هر دو کتاب در منطق) در پایه دوم می‌پرداخته‌اند (همان‌جا). صرف میر به‌عنوان کتاب درسی، بارها ضمن جامع‌المقدمات و جداگانه در شبه‌قاره چاپ شده است (منزوی، ج ۱۳، ص ۲۵۷۸)، این کتاب برای آموزش صرف عربی به مبتدیان بوده است (عباسی نوشاهی ۳، ص ۷۱). افزون بر آن، بزرگانی آثار جرجانی را نزد استادان خویش می‌خوانده‌اند؛ برای نمونه، علیم‌الله بن عبدالرشید لاهوری هندی (وفات: ۱۱۷۶) شرح شمسیه^۱ قطب رازی و حاشیه جرجانی بر این کتاب را نزد شیخ محمد افضل یوربی خواند (نک: المرادی، ج ۳، ص ۲۷۶-۲۷۷)؛ یا تفضل حسین خان (مشهور به خان علامه)، ریاضی‌دان و حکیم هندی سده ۱۳ و ۱۴ق بود که در هجده‌سالگی به لکهنو رفت و نزد شیخ محمدحسن بن غلام مصطفی لکهنوی (وفات: ۱۱۹۹ق) شرح مواقف (در علوم عقلی) جرجانی را خواند. (نک: رحمان علی، ص ۳۶؛ نیز نک: حسنی لکهنوی، ج ۷، ص ۱۱۲). همچنین، برخی از مدرّسان هند، سند اجازه تدریس خود را از جرجانی دریافت می‌کردند (دراین‌باره، نک: کوموش، ص ۳۷). طیف گسترده مخاطبان آثار شریف جرجانی در شبه‌قاره، نشان جایگاه علمی او و تأثیرش در آن سرزمین‌هاست که مؤید نظر تذکره‌نویسان شبه‌قاره درباره جرجانی است که مبتدیان و منتهیان از آثارش بهره‌مندند.

مدرسی بودن کتاب‌های شریف جرجانی و توجه بزرگان شبه‌قاره به آثار او، موجب تجدید چاپ، حاشیه‌نویسی‌ها و شرح‌نویسی‌های مکرری بر آن‌ها شده است؛ از جمله کتاب‌های جرجانی که بارها در شبه‌قاره چاپ شده‌اند، عبارتند از: شرح مواقف عضدی در لکهنو، دهلی (مدّرس، ج ۳، ص ۲۱۵؛ نیز نک: سرکس، ج ۱، ص ۶۸۰)، صرف میر در کلکته، لکهنو، بمبئی، کانپور، لاهور، ملتان، دهلی (نوشاهی ۷، ج ۲، ص ۹۳۴)، منطق صغری در لکهنو، کانپور، لاهور، کراچی، دیوبند، نول‌کشور (همو، ج ۴، ص ۲۴۷)، منطق کبری در لکهنو، کانپور، لاهور، کراچی، نول‌کشور (همو، ج ۴، ص ۲۴۸)، رساله اوسط در لکهنو، لاهور، کراچی، کانپور (همو، ج ۴، ص ۲۴۵).

بسیاری از بزرگان شبه‌قاره بر برخی از آثار جرجانی شرح و حاشیه نوشتند؛ برای مثال، فقیه پنجابی، عبدالحکیم سیالکوتی (وفات: ۱۰۶۷ق)، بر شرح المواقف جرجانی حاشیه‌ای نوشت. همچنین سیالکوتی حاشیه‌ای بر حاشیه تحریر القواعد المنطقیه جرجانی نگاشت (صدرایی خوبی، ج ۸، ص ۲۰۹). نور محمد مدقق بن شیخ محمد فیروز بن فتح‌الله لاهوری (دانشمند نامی قرن یازدهم) بر صرف میر شرحی نوشت با

۱. نسخه‌ای خطی از شرح شمسیه در کتابخانه گنج‌بخش (۶۸۷۸) موجود است که آن را با تردید به جرجانی هم نسبت داده‌اند (منزوی، ج ۲، ص ۹۳۰).

عنوان تحفه و به اورنگ‌زیب (وفات: ۱۱۱۸ق) تقدیم کرد (همو، ۸، ص ۶۱؛ نیز نک: نوشاهی ۴، ج ۲، ص ۱۳۵۰؛ تسییحی، ۱، ص ۳۱۴). همچنین محمد زاهد هروی (معروف به میر زاهد، منطقی و حکیم قرن یازدهم و دوازدهم هجری قمری) بر موقف دوم (امور عامه) از شرح المواقف جرجانی حاشیه‌ای نوشت (مشار، ج ۲، ص ۸۴) که نسخه خطی‌ای از آن در دارالعلوم انجمن نعمانیه لاهور با حواشی محمد گل احمد عقیقی وجود دارد (نوشاهی ۴، ج ۴، ص ۵۹۴). برخی هم بر حاشیه زاهدی بر کتاب جرجانی، حاشیه‌ای نوشتند؛ از این جمله‌اند: مولانا محمد مبین لکهنوی (وفات: ۱۲۲۵ق / عالم علوم عقلی و نقلی) (نک: رحمان علی، ص ۲۶۴). نیز احمدالدین بگویی (وفات: ۱۲۸۶ق) شرحی بر صرف میر با عنوان ضیاء الصّرف نوشت (همو، ۴، ص ۱۳۵۱). در دیباچه یکی از شرح‌های صرف میر که شارح آن ناشناس است، چنین آمده است: «برای رفع نیاز معلّمان به کتاب‌های مطّول. از آنچه [از] استادان خود تحقیق کرده بودم و نیز محفوظ می‌داشتم، این گزارش را ساختم» (منزوی، ج ۱۳، ص ۲۵۹۱). در سال ۱۲۹۸ق در هند شیخ عبدالرشید علی، شرحی بر رساله شریفیه فی آداب البحت جرجانی نوشت که با حاشیه ابوالحسنات محمد عبدالحی همراه بود (نک: سرکیس، ج ۲، ص ۱۹۶۳). همو شرحی هم بر رساله الشّریفیه فی آداب البحت نگاشت که در سال ۱۲۹۸ق در هند چاپ شد (شکیبانی و پورجوادی، ص ۱۷۴). همچنین درباره شرح‌های دیگر آثار جرجانی، نک: رشیدی (احمدخان، ۲، ص ۲۳۱). علاوه بر این شرح‌ها و حاشیه‌نویسی‌ها، نویسندگان شبه‌قاره گاه تحریر تازه‌ای از آثار جرجانی فراهم آورده‌اند؛ برای مثال، فصول اکبری رساله‌ای است از سید علی اکبر حسینی اله‌آبادی (وفات: ۱۰۹۱ق) که ظاهراً تحریری است از صرف میر جرجانی (همو، ۱، ص ۱۱۲). فصول اکبری را در سال چهارم مدرسه احمد المدارس تدریس می‌کرده‌اند (تسییحی، ۲، ص ۲۹۰). همچنین برخی آثار جرجانی، از جمله نحو میر (دست‌کم دوبار)، به زبان اردو ترجمه شده است (منزوی، ج ۱۳، ص ۲۵۸۸) که یکی از آن‌ها بدر منیر (همراه با شرح) و دیگری عزیز التّحاة نام دارد (اختر راهی، ص ۲۳۱). گزیده‌ها یا خلاصه‌هایی هم از آثار جرجانی در شبه‌قاره فراهم آمده است؛ از جمله در بیاضی، گزیده‌ای از صرف میر آمده است (عباسی نوشاهی، ۱، ص ۴۹) یا نسخه خطی دیگری که خلاصه‌ای از همین کتاب است، در کتابخانه گنج‌بخش نگهداری می‌شود (تسییحی، ۱، ص ۱۸۹).

۲-۳. نسخه‌های خطی و چاپ‌های سنگی آثار جرجانی در شبه‌قاره. بیشتر آثار جرجانی به زبان عربی است. تنوع موضوعی این آثار (تفسیر، فقه، اصول، حدیث، علوم عقلی، منطق، عرفان، علوم

بلاغی، ریاضیات، نجوم، موسیقی، رسائل، شعرهای فارسی^۱ و...، دایرة اطلاعات و توانمندی ذهنی جرجانی را نشان می‌دهد.

نسخه‌های خطی و چاپی آثار جرجانی در کتابخانه‌های داخل ایران (شیراز، اصفهان، تهران، مشهد، تبریز، قم و...) و خارج از آن (کابل، مصر، ترکیه، عراق، سوریه، انگلیس، آلمان، آمریکا و...) فراوان است. بر آثار جرجانی شرح‌های بسیاری نوشته شده است و این آثار در مدارس تدریس می‌شده‌اند. به سبب کثرت آثار و با توجه به محور سخن، در این نوشتار، به ذکر آثاری از شریف که در شبه‌قازۀ هند خواننده داشته است، بسنده می‌شود.

از میان آثار متنوع جرجانی، بیش از همه، کتبی که در علوم عقلی، منطق، اصول، حدیث و قواعد زبان عربی است، در شبه‌قازۀ به چاپ می‌رسید. نسخه‌های خطی فراوانی از آثار وی در کتابخانه‌های شبه‌قازۀ موجود است. این نسخه‌ها از نظر موضوعی نسبت به چاپ‌های سنگی، تنوع بیشتری دارد. از این جمله است: صرف میر^۲ (نوشاهی ۶، ص ۳۶۲؛ نیز تسییحی ۱، ص ۳۵۲). نحو میر (نوشاهی ۶، ص ۳۷۲) که نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌های اسلام‌آباد و لاهور (نوشاهی ۴، ج ۴، ص ۱۳۷۲) و نیز کراچی، سرگودها و گجرات (همو، ج ۴، ص ۱۳۵۰) و پیشاور و شیخوپوره (منزوی، ج ۱۳، ص ۲۵۹۰) نگهداری می‌شود. سیر و سلوک (شوقیه یا عشق و محبت) (همو، ۲۳۹) در کراچی (منزوی، ج ۳، ص ۱۵۷۴)؛ شرح کافیه^۳ در کلکته، دهلی، لکهنو، کانپور (نوشاهی ۴، ج ۲، ص ۹۵۶)؛ رسالۀ اوسط در لکهنو، لاهور، کراچی (همو، ج ۱، ص ۲۴۵)، صغری در سرگودها، جهلم، راولپندی (هر سه از شهرهای پاکستان) (همو، ج ۴، ص ۵۹۶)؛ نیز تسییحی ۱، ص ۳۵۶، نیز نسخه‌هایی از همین اثر در کتابخانه‌های اسلام‌آباد، لاهور، اتک، بهاولپور، کراچی، خیرپور، گوجرانواله (از شهرهای پنجاب) (منزوی، ج ۲، ص ۹۲۵ و ۹۲۶) موجود است. کبری در اسلام‌آباد، اتک، لاهور و کراچی (همو، ۲، ص ۹۲۶ و ۹۲۷)؛ نیز نک: تسییحی ۱، ص ۴۷۶؛ حسین، ص ۲۲۵، ۶۵۲. رسالۀ روح^۴ در لاهور (همو، ۳، ص ۵۸۵)؛ سؤال و جواب (تسییحی ۱، ص ۲۹۸؛ همان، ۲، ص ۹۶۴)؛ اسکندریه در

۱. برخی از تذکره‌های شبه‌قازۀ، ابیاتی از جرجانی را آورده‌اند؛ برای نمونه، آرزو در تذکره مجمع‌التفانس، بی‌تی را از سید شریف جرجانی آورده (نک: آرزو، ج ۲، ص ۷۵۷) یا آفتاب‌رای لکهنوی، در تذکره ریاض‌العارفین چهار بیت از جرجانی ضبط کرده است (نک: آفتاب‌رای لکهنوی، ج ۱، ص ۳۵۰-۳۵۱).

۲. نسخه‌ای از صرف میر در کتابخانه سید حسین احمد شاه در ضمن یک مجموعه موجود است (تسییحی، ص ۳۳۲).
۳. در کنار صفحاتی از نسخه متوسّط (شرح کافیه) که در کتابخانه دکتر نبی‌بخش خان بلوچ نگهداری می‌شود، حاشیۀ جرجانی کتابت شده است (تسییحی، ص ۳۹).

۴. برخی این رساله را منسوب به جرجانی دانسته‌اند (نک: شکیبانیا و پورجوادی، ص ۱۵۳).

کتابخانه ملی پاکستان در کراچی (شکیبانی و پورجوادی، ص ۱۴۱)؛ امهات مسائل علوم ثلاثه در کراچی (منزوی، ج ۱، ص ۸۰۳)؛ الحاشیة علی المطول (خواجہ پیری، ج ۱، ص ۹۷)؛ شرح بوستان (حسین، ص ۴۴۲)؛ حاشیة عضدی^۱ (تسیحی، ۲، ص ۲۴۸)؛ مناظره (تسیحی، ۱، ص ۵۹۰)؛ رساله‌ای در معانی و بیان و بدیع (منزوی، ج ۳، ص ۱۲۲۷)؛ ترجمان القرآن (همو، ص ۱۰۲۳)؛ نوشاهی، ۵، ص ۳۹۰)؛ نسخه خطی دیگری با عنوان ترجمه قرآن مجید هم از این کتاب در شبه‌قاره موجود است که در انجامه آن چنین آمده است: «راقمه این قرآن مجید فرقان حمید، سید میر شریف جرجانی» (نوشاهی، ۴، ج ۳، ص ۳ و ۴)؛ شرح ایساغوجی (تسیحی، ۱، ص ۲۹۸)؛ حاشیة تجرید الکلام (همو، ص ۱۵۴، ۱۶۲)؛ جامع التعلیلات (همو، ۱۳۴؛ منزوی، ج ۱۳، ص ۲۵۹۱ و ۲۵۹۲)؛ عباسی نوشاهی، ۲، ص ۹۲)؛ حواشی المتعلقة علی خطبة الکتاب قطبی (تسیحی، ۱، ص ۱۷۹)؛ حواشی بر تلخیص المفتاح (همو، ۱۷۸)؛ نسخه‌ای خطی هم با عنوان شرح فرائض میر سید شریف جرجانی در کتابخانه گنج‌بخش موجود است (تسیحی، ۱، ص ۳۱۷)؛ تعریفات جرجانی (همو، ۳۴، ۱۱۲)؛ حاشیة جرجانی بر شرح مواقف^۲ (همو، ۱۵۶)؛ حاشیة الکشاف در کتابخانه ممتازالعلماء لکهنو (حسینی اشکوری، ص ۱۵۳)؛ شرح مشکوة المصابیح و نیز خلاصة الطیبی و الشریفیة شرح السراجیة در اسلام‌آباد (احمدخان، ۱، ج ۵، ص ۳۶، ۶۰، ۹۵)؛ نیز نک: همان، ۱۱۴، ۱۱۶ و ۱۲۰)؛ احمدخان، ۲، ص ۱۰۱)؛ (برای آگاهی بیشتر از نسخه‌های خطی آثار جرجانی در کتابخانه‌های شبه‌قاره رک: نوشاهی، ۲، ص ۴۶)؛ همو، ۳، ص ۱۷۲، ۱۸۰)؛ یزدی مطلق، ص ۱۴۰۴)؛ نیز: شکیبانی و پورجوادی، ص ۱۳۷-۱۸۲)؛ برخی از نسخه‌ها هم در کتابخانه‌های شبه‌قاره هست که منسوب به جرجانی است؛ از جمله وجودیه^۳ (نوشاهی، ۴، ج ۴، ص ۸۹۰)؛ صنع و صانع (رساله در معرفت، در حکمت و کلام) (منزوی، ج ۲، ص ۹۷۰)؛ حاشیة میر سید علی المتوسط (تسیحی، ۱، ص ۱۵۶) و محاکمة ابوالفتح (نوشاهی، ۵، ص ۳۱۴)؛ یادداشت‌هایی هم بر حواشی برخی از نسخه‌ها ملاحظه می‌شود که آن‌ها را از آن شریف جرجانی دانسته‌اند؛ برای مثال، بر یکی از نسخه‌های خطی با عنوان آداب بحث یادداشتی است که ظاهراً از جرجانی است (منزوی، ج ۲، ص ۹۱۹)؛ برخی از آثاری که در زمره آثار جرجانی در نسخه‌های خطی موجود در شبه‌قاره بدان‌ها اشاره شد، در منابع کتاب‌شناسی جرجانی نیامده است و جست‌وجو در کتابخانه‌های این سرزمین‌ها چه‌بسا آثار تازه‌ای را از

۱. این نسخه در کتابخانه دانشکده اسلامیة دانشگاه پیشاور نگهداری می‌شود.

۲. همچنین نسخه‌ای خطی از این کتاب در کتابخانه دارالعلوم دیوبند نگهداری می‌شود (نک: ثبوت، ۱، ص ۳۲).

۳. جرجانی رساله‌ای دارد در علوم عقلی با عنوان «رسالة فی الموجودات و مراتبها» یا «مراتب الموجودات» یا «رسالة الوجود» (درباره این رساله، نک: شکیبانی و پورجوادی، ص ۱۴۸) که ظاهراً همین رساله وجودیه است.

او به دست دهد یا دست کم در صحت انتساب یا عدم انتساب این آثار بدو مفید باشد. علاوه بر این نسخه‌های خطی، شماری از آثار جرجانی در شبه‌قاره بارها به صورت سنگی چاپ شده است که به نمونه‌هایی از آن‌ها در ادامه اشاره می‌کنیم: شرح کافیه (کلکته، ۱۲۷۹ق؛ دهلی، ۱۲۸۵ق)، شرح المواقف (لکهنو، ۱۲۶۲ق؛ دهلی، ۱۲۹۰ق؛ هند، ۱۲۹۴ق)، صرف میر (هند، ۱۸۰۵م؛ لکهنو، ۱۸۷۱م؛ لکهنو، ۱۲۸۸ق؛ کانپور، ۱۲۹۷ق)؛ نحو میر (دهلی، ۱۳۱۱ق؛ لاهور، ۱۹۲۳م)، صغری در منطق (لکهنو، ۱۲۵۹ق، لکهنو، ۱۸۴۳م؛ نیز: ۱۲۶۴ق به همراه کبری)، منطق کبری (لکهنو، ۱۸۴۴)، حاشیه بر تحریر القواعد المنطقية فی شرح الشمسیه (کلکته، ۱۲۶۱ق، لکهنو، ۱۸۸۳)، ظفر الأمانی فی المختصر الجرجانی (هند، ۱۳۰۴ق)، رساله أصول الحدیث (دهلی، ۱۸۵۳؛ لکهنو، ۱۸۷۶) (برای آگاهی بیشتر در این باره، نک: احمدخان، ۲، ص ۷۶-۷۸، ۱۰۰-۱۰۲، ۳۶۵؛ نوشاهی، ۱، ج ۱، ص ۳۵۴، ۳۶۸؛ مشار، ج ۴، ص ۳۷۷؛ نیز نک: شکیبانی و پورجوادی، ص ۱۳۷-۱۸۲). این آثار بیش از همه به قواعد زبان عربی و علوم عقلی تعلق دارند؛ همچنین برخی دیگر از آثار جرجانی در موضوعاتی چون تفسیر، حدیث، عرفان، علوم بلاغی و دائرةالمعارفی در شبه‌قاره به چاپ سنگی رسیده است.

نتیجه‌گیری

منابع و تذکره‌های شبه‌قاره به زندگی و احوال شریف جرجانی پرداخته و در آثار خود به سخنان او استناد کرده‌اند. آنان جرجانی را صاحب‌دانشی دانسته‌اند که دانشش به کار مبتدیان و منتهیان می‌آید و بر عارف بودن و راوی حدیث بودنش تأکید دارند. نویسندگان این کتاب‌ها درباره نام و احوال و آثار او سخن گفته‌اند و گاه در باب او سهو‌هایی هم کرده‌اند. برخی از منابع شبه‌قاره، جرجانی را حنفی‌مذهب دانسته‌اند و برخی گفته‌اند او شیعی‌مذهبی بوده که به مذهب حنفی گراییده است. همچنین بسیاری از این منابع به گرایش جرجانی به بزرگان فرقه نقشبندیه اشاره کرده‌اند. در شماری از تذکره‌های شبه‌قاره، به شاعری جرجانی اشاره کرده و نمونه‌ای از شعرش را آورده‌اند. آثار جرجانی در شبه‌قاره به چاپ رسیده و نسخه‌های خطی فراوانی از آن‌ها، چه آثار فارسی و چه عربی او، در کتابخانه‌های آنجا وجود دارد که نمایانگر تأثیر آرا و آثار جرجانی بر این سرزمین‌هاست. چنان‌که از آثار چاپی و نسخه‌های خطی آثار جرجانی در شبه‌قاره برمی‌آید، از میان موضوعات متنوع آثار او، کتاب‌هایی که به حوزه‌های علوم عقلی، منطق، قواعد عربی، علوم بلاغی و حدیث تعلق دارد، بیش از دیگر موضوعات در این سرزمین‌ها مورد توجه بوده است. آثار او در قرون متمادی در مدارس شبه‌قاره تدریس می‌شده و بزرگان اهل شبه‌قاره آن‌ها

را نزد استادان خود می‌خوانده‌اند و بر آن‌ها شرح و حاشیه می‌نوشته و تحریرهای تازه‌ای از آن‌ها فراهم می‌آورده‌اند. برخی از آثار او را هم به نظم درآورده یا خلاصه‌ای از آن‌ها فراهم آورده یا به زبان اردو ترجمه کرده‌اند. این امر از قرن نهم تا روزگار معاصر رواج داشته است که گستره نفوذ جرجانی را در این سرزمین‌ها نشان می‌دهد. بخشی از اندیشه‌ها و آثار جرجانی هم به واسطه شاگردان و نوادگانش در شبه‌قاره هند و پاکستان رواج یافت. برخی از بزرگان شبه‌قاره هم سند تدریس خود را از جرجانی دریافت کرده‌اند و این همه، نمودی است از تأثیر آرا و اندیشه‌های جرجانی در شبه‌قاره.

منابع

- «آثار شعراء باستان»، اخگر، ش ۴۵، ۱۳۲۸، ص ۲۳-۲۴
- «آثار معاصرین»، ارمغان، س ۱۲، ش ۱، ۱۳۱۰، ص ۳۰-۳۸.
- آرزو، سراج‌الدین علی‌خان، تذکره مجمع‌النفاس، به کوشش مهر نور محمدخان، با همکاری زیب‌النساء علی‌خان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۲۰۰۶.
- آزاد بلگرامی، میر غلامعلی، مآثر الکرام (دفتر اول)، به اهتمام محمد قادر علی‌خان صوفی، مطبع مفید عام، آگره، ۱۹۱۰.
- آفتاب‌رای لکهنوی، تذکره ریاض‌العارفین، به تصحیح و مقدمه سید حسام‌الدین راشدی، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۹۷۶.
- احمدخان (۱)، فهرست نسخه‌های خطی خزانه مفتی در اسلام‌آباد (مقتنیات خزانه المفتی)، تصحیح سید محمود نریمانی، مجمع ذخایر اسلامی، قم، ۱۳۸۸.
- _____، (۲)، معجم المطبوعات العربیة فی شبه‌القارة الهندیة الباکستانیة، مکتبة الفهد، ریاض، ۲۰۰۰.
- اختر راهی، ترجمه‌های متون به زبان‌های پاکستانی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۹۸۶.
- اختر هوگلی، قاضی محمدصادق‌خان، تذکره آفتاب‌عالمتاب، تصحیح مرضیه بیگ‌وردی، زیر نظر یوسف بیگ‌باباپور، سفیر اردهال، تهران، ۱۳۹۲.
- اردشیری، حسین، «سلطان‌الواعظین شیرازی، الگوی تبلیغ»، مبلغان، ش ۸۷، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸-۱۹۰.
- اوحدی بلیانی، تذکره عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین، به کوشش سید محسن ناجی نصرآبادی، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۸۸.
- ایمان، رحم‌علی‌خان، منتخب‌اللطایف، تصحیح و توضیح حسین علیزاده و مهدی علیزاده، طهوری، تهران، ۱۳۸۶.
- بداونی، عبدالقادر بن ملوک شاه، منتخب‌التواریخ، به تصحیح مولوی احمد علی صاحب، با مقدمه و اضافات توفیق هـ سبحانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۷۹.
- پورجوادی، امیرحسین، «جرجانی، علی»، دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی، مرکز دائرة‌المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۸.
- تسبیحی، محمدحسین (۱)، فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان و اس، تی، پرترز، اسلام‌آباد، ۲۰۰۰.

- _____ (۲)، کتابخانه‌های پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۹۷۷.
- تکابنی، محمد بن سلیمان، قصص العلماء، کتابفروشی علمیه اسلامی، تهران، بی‌تا.
- ثبوت، اکبر (۱)، «دیوبندیان»، شبه‌قاره، ش ۱، ۱۳۹۲، ص ۲۷-۳۸.
- _____ (۲)، «فیلسوف شیرازی در هند»، اطلاعات حکمت و معرفت، س ۵، ش ۱۱، ۱۳۸۹، ص ۱۲-۱۹.
- _____ (۳)، «کتاب‌های ایرانیان در برنامه‌های مدارس اسلامی هند»، آینه میراث، ش ۴۰، ۱۳۸۷، ص ۱۳-۳۲.
- ثناء الله پانی‌تی، التفسیر المظهری، مکتبه رشدیة، پاکستان، ۱۴۱۲.
- جامی، عبدالرحمن، نفحات الأنس من حضرات القدس، به کوشش محمود عابدی، سخن، تهران، ۱۳۷۰.
- جرجانی، میر سید شریف، شرح المواقف مع حاشیبتین لعبد الحکیم سیالکوتی و حسن چلی، مصحح بدرالدین التعمسانی، مطبعة السعادة، مصر، ۱۳۲۷ق.
- چوهدری، شاهد، «ایران و اقبال»، مجموعه مقالات همایش علامه اقبال، وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۸۰.
- حاج سیدجوادی، سید کمال، «عبدالحق محدث دهلوی»، آینه میراث، ۱۳۸۷، ش ۴۰، ۱۳۸۷، ص ۱۳۳-۱۴۶.
- حسنی لکهنوی، عبدالحی، نزهة الخواطر و بهجة المسامع و التواظر، دائرة المعارف العثمانیة، حیدرآباد دکن، ۱۹۵۹.
- حسین، محمد بشیر، فهرست مخطوطات شیرانی، اداره تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۷۳.
- حسینی اشکوری، صادق، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ممتاز العلما (لکهنو-هند)، مجمع ذخایر اسلامی، قم، ۱۳۸۵.
- حسینی تربتی، ابوطالب، تزوئات تیموری، کتابفروشی اسدی، تهران، ۱۳۴۲.
- حسینی فسایی، حسن، فارسنامه ناصری، تصحیح و تحشیة منصور رستگار فسایی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۲.
- الحسینی المیلانی، السید علی، نفحات الأزهار فی خلاصة عبقات الأنوار، بی‌جا، ۱۳۷۸ق.
- خنجی، فضل الله بن روزبهان، مهمان‌نامه بخارا، به کوشش منوچهر ستوده، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۲۵۳۵.
- خواجگی شیرازی، محمد بن احمد، النظامیة فی مذهب الإمامیة (متن کلامی فارسی قرن دهم هـ ق)، تصحیح و تحقیق علی اوجبی، قبله، تهران، ۱۳۷۵.
- خواججه‌پیری، مهدی (زیر نظر)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، با همکاری شریف حسین قاسمی، محمد اسلم خان و بهرام یمنی، مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند، دهلی، ۱۴۰۸ق.
- خواندمیر، غیاث‌الدین (۱)، تاریخ حبیب‌السیر، کتابفروشی ختّام، تهران، ۱۳۵۳.
- _____ (۲)، رجال کتاب حبیب‌السیر، به کوشش عبدالحسین نوایی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۷۹.
- الخوانساری، محمد باقر، روضات الجنّات فی احوال العلماء و السّادات، به کوشش اسدالله اسماعیلیان، مکتبه اسماعیلیان، قم، ۱۳۹۱.
- الدّوانی، جلال‌الدین محمد بن اسعد، ثلاث رسائل، به کوشش احمد تویسرکانی، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۴۱۱ق.
- دهلوی کشمیری همدانی، محمد صادق، کلمات الصادقین، تصحیح و تعلیق و مقدّمه انگلیسی محمد سلیم اختر، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۹۸۸.
- رحمان‌علی، محمد عبدالشکور بن علی، تحفة الفضلاء فی تراجم الکملاء (تذکره علمای هند)، به کوشش یوسف

- بیگ باباپور، مجمع ذخایر اسلامی، قم، ۱۳۹۱.
- رضوی، سید اطهر عباس، «تأثیر ابن سینا بر جنبش‌های علمی و عقلی هندوستان»، ترجمه سید مهدی حسینی اسفیدواجانی، اطلاعات حکمت و معرفت، س ۷، ش ۲، ۱۳۹۱، ص ۴۶-۵۰.
- روملو، حسن بیگ، احسن التواریخ، به کوشش عبدالحسین نوایی، اساطیر، تهران، ۱۳۸۴.
- السّخاوی، شمس‌الدین محمد بن عبدالرحمن (۱)، الصّوّء اللّامع لأهل القرن التاسع، منشورات دار مكتبة الحياة، بیروت، بی‌تا.
- _____ (۲)، وجیز الکلام فی الدّیل علی دول الإسلام، به کوشش بسّار عوّاد معروف و غصام فارس الحمرستانی و أحمد الخطیّنی، مؤسّسة الرّسالة، بیروت، بی‌تا.
- سریس، یوسف البان، معجم المطبوعات العربیة و المعربیة، کتابخانه آیت‌الله مرعشی، قم، ۱۴۱۰ق.
- سلطان‌الواعظین، سید محمد، شب‌های پیشاور، محقق عبدالرضا درایتی، دارالتّهذیب، قم، ۱۳۹۵.
- سیوطی، حافظ جلال‌الدین عبدالرحمن، بغیة الوعاة فی طبقات اللّغویین و النّحاة، مطبعة عیسی البابی الحلّبی و شرکاء، سوریه، ۱۹۶۵.
- شفیق اورنگ‌آبادی، لجهمی نراین، شام غریبان، تصحیح محمد اکبرالدین صدیقی، انجمن ترقی اردوی پاکستان، کراچی، ۱۹۷۷.
- شکیبانی، مهدی، و رضا پورجوادی، «کتاب‌شناسی میر سید شریف جرجانی (گرگانی)»، معارف، ش ۵۷، ۱۳۸۱، ص ۱۳۴-۱۹۲.
- شوکانی، محمد بن علی، البدر الطّالع بمحاسن من بعد قرن السّابع، دار ابن کثیر، القاهرة، بی‌تا.
- شیرازی، عیسی بن جنید، هزار مزار، به کوشش نورانی وصال، کتابخانه احمدی، شیراز، ۱۳۶۴.
- صبا، محمد مظفر حسین، تذکرة روز روشن، به تصحیح و تحشیة محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، کتابخانه رازی، تهران، ۱۳۴۳.
- صدرایی خوبی، علی، میراث مشترک ایران و هند، کتابخانه آیت‌الله مرعشی، قم، ۱۳۹۱.
- صدیق حسن (۱)، أبجد العلوم، وضع حواشیه و فهارسه أحمد شمس‌الدین، دارالکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۲۰ق.
- _____ (۲) تذکرة شمع انجمن، تصحیح و تعلیقات محمد کاظم کهدوی، دانشگاه یزد، یزد، ۱۳۸۶.
- طاش کوپری‌زاده، احمد بن مصطفی (۱)، الشّقائق النعمانیة فی علماء الدّولة العثمانيّة، بی‌نا، استانبول، بی‌تا.
- _____ (۲)، مفتاح السّعادة و مصباح السّیادة فی موضوعات العلوم، دارالکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۲۲ق.
- عباسی نوشاهی، سید خضر (۱)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور «گنجینه آذر»، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۹۸۶.
- _____ (۲)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه همدرد کراچی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۹۸۸.
- _____ (۳)، گنجینه شوق، کافی پبلیکیشن، کراچی، ۱۹۹۳.
- عبدالحق محدث دهلوی، اخبار الاخیار فی اسرار الاربار، تصحیح علیم اشرف‌خان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳.
- عظیم‌آبادی، حسینقلی‌خان، تذکرة نشتر عشق، تصحیح و تعلیقات سید کمال حاج‌سیدجوادی، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۱.
- عیوضی، محمدعلی، «اقوام‌الدین کربالی و سید شمس‌الدین محمد بن شریف جرجانی در مجموعه بلاغی عبدالرحیم بن

- معروف رازی»، میراث شهاب، ش ۸۶، ۱۳۹۵، ص ۲۷-۵۰.
- غنی، قاسم، بحث در آثار و افکار و احوال حافظ، زوار، تهران، ۱۳۶۶.
- غنی، محمد عبدالغنی، تذکرة الشعراء، به کوشش محمد اسلم خان، سعود احمد دهلوی، دهلی، ۱۹۹۹.
- فخرالزمانی قزوینی، عبدالنبی، تذکرة میخانه، به اهتمام احمد گلچین معانی، اقبال، تهران، ۱۳۶۷.
- فرصت شیرازی، محمد نصیر، آثار العجم، به کوشش منصور رستگار فسایی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۷.
- قاطعی هروی، تذکرة مجمع الشعراء جهانگیرشاهی، با تصحیح و تعلیق و مقدمه محمد سلیم اختر، مؤسسه تحقیقات علوم آسیای میانه و غربی، کراچی، ۱۹۷۹.
- کاشفی، فخرالدین علی بن حسین واعظ، رشحات عین الحیات، به کوشش علی اصغر معینیان، بنیاد نیکوکاری نوریانی، تهران، ۱۳۵۶.
- کرمانی، عبدالرزاق، شاه نعمت‌الله کرمانی، به کوشش ژان اوین، کتابخانه طهوری، تهران، ۱۳۶۱.
- کوموش، صدرالدین، «السید الشریف الجرجانی و مکانته فی العلوم الاسلامیة»، التراث العربی، ش ۱۱۶۶، ۱۴۱۷ق، ص ۳۵-۴۵.
- اللكنوی هندی، أبوالحسنات محمد عبدالحی، الفوائد البهیة فی تراجم الحنفیة، عنی بتصحیحه و تعلیق بعض الزوائد علیه محمد بدرالدین أبوفراس التّعسانی، مطبعة السعادة، مصر، ۱۳۲۴ق.
- محمد قدرت‌الله گوپاموی، تذکرة نتائج الأفكار، تصحیح یوسف بیگ باباپور، مجمع ذخایر اسلامی، قم، ۱۳۸۷.
- مدرّس، محمدعلی، ریحانة الأدب، ختیم، تهران، ۱۳۷۴.
- المرادی، محمد خلیل، سلك الدرر فی أعیان القرن الثانی عشر، تحقیق أكرم حسن العلی، دار صادر، بیروت، ۲۰۰۱.
- مستوفی باقعی، محمد مفید، جامع مفیدی، به کوشش ایرج افشار، اساطیر، تهران، بی تا.
- مشار، خان بابا، مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی از آغاز تاکنون، بی تا، بی جا، ۱۳۴۲.
- معصوم‌علیشاه، محمد، طرائق الحقائق، به کوشش محمدجعفر محجوب، سنایی، تهران، بی تا.
- مقریزی، تقی‌الدین احمد بن علی، درر العقود الفریدة فی تراجم الأعیان المفیدة، به کوشش محمود الجلیلی، دارالغرب الإسلامی، بیروت، ۲۰۰۳.
- منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۹۸۳-۱۹۹۲.
- نقوی، سید علیرضا، تذکرة نویسی فارسی در هند و پاکستان، علمی، تهران، ۱۳۴۳.
- نورالله شوشتری، مجالس المؤمنین، اسلامیه، تهران، ۱۳۷۷.
- نوشاهی، عارف (۱)، فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۹۸۶.
- _____ (۲)، «فهرست نسخه‌های خطی عربی و فارسی کتابخانه نوشاهی (سahن پال پاکستان)»، مترجم سید حسن عباس، نشریة تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی، ش ۱۸، ۱۳۷۰، ص ۴۱-۸۰.
- _____ (۳)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی آرشیو ملی پاکستان اسلام‌آباد: گنجینه مفتی فضل عظیم بهیروی، میراث

مکتوب، تهران، ۱۳۹۰.

_____ (۴)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۶.

_____ (۵)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور (پاکستان) (مجموعه‌های آزاد، پیرزاده، شیرانی، کیفی و عمومی)، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۰.

_____ (۶)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان-کراچی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۶۲.

_____ (۷)، کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۱.
واله داغستانی، علینقی، تذکره ریاض‌الشعر، مقدمه، تصحیح و تعلیقات سید محسن ناجی نصرآبادی، اساطیر، تهران، ۱۳۸۴.

هاشمی سندیلوی، شیخ احمد علی خان، تذکره مخزن الغرائب، به اهتمام محمد باقر، دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۷۰.
هدی، م، ز، «سلطان سکندر لودی پادشاه شاعر و علم‌پرو»، ترجمه پوهاند میر حسین شاه، آریانا، س ۲۸، ش ۶، ۱۳۴۹، ص ۲۶-۳۴.

یزدی مطلق (فاضل)، محمود، «اسکندریه تألیف علامه میر سید شریف گرگانی»، محقق‌نامه، بهاء‌الدین خزّمشاهی و جویا جهانبخش، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۰.